

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА**



**СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ-ГРОМАДЯНИНА**

*Методичні рекомендації*

Л.З. Сердюк, О.І. Пенькова

**Київ – 2015**

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 11 від 26 листопада 2015 р.)*

**Рецензенти:**

**Адирхаєв С.Г.** – директор Інституту соціальних технологій Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», доктор педагогічних наук, професор.

**Клименко В.В.** – головний науковий співробітник лабораторії вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України доктор психологічних наук, професор.

**Становлення особистості-громадянина:** методичні рекомендації / Л.З. Сердюк, О.І. Пенькова. – К.: 2015. – 27 с.

У методичних рекомендаціях розкриваються психолого-педагогічні умови ефективної сімейної взаємодії у формуванні особистості-громадянина. Сім'я, як чинник суспільного виховання, виступає посередницькою ланкою між молодю людиною і суспільством.

Громадянський розвиток особистості досягає найвищого рівня тоді, коли моральні принципи, норми, правила поведінки і діяльності виступають у вчинках людини не лише результатом зовнішньої необхідності, а й дією внутрішньої суб'єктивно значущої моральної потреби.

Методичні рекомендації адресовані фахівцям, які займаються проблемами формування громадянськості особистості, педагогічним працівникам освітніх установ, викладачам вищих навчальних закладів, психологам, аспірантам, студентам.

Номер державної реєстрації НДР 0111U000359

**УДК 159.9.2**

## 1. Психолого-педагогічні аспекти виховання особистості-громадянина

В основі національно-патріотичного виховання дітей та молоді повинна бути особистість громадянина та її внутрішній світ.

Особистість, як цілісна психологічна система, знаходиться не в протиставленні об'єктивному світу, а в єдності з ним, з тією його частиною, що має для неї значення, зміст, *цінність*. Роль цінностей, як вищого регулятивного утворення, полягає в тому, що вони не лише *визначають форми і умови реалізації спонукань людини*, але й *стають джерелом її цілей*. Будуючи свій ціннісно-смысловий простір, людина інтеріоризує загальнолюдські цінності, які виступають потенційними мотивами і виконують функцію смыслоутворення.

Таким чином, у процесі освіти і виховання людини відбувається проникнення однієї системи («людина») в іншу («культура»).

В психологічному плані бути громадянином означає відчувати свою належність до певної суспільно-політичної спільноти, приймати, пов'язані з цим статусом права та обов'язки по відношенню до інших членів спільноти та державних інституцій. Емоційний компонент цього поняття може виявлятися у почуттях любові, відданості, гордості, поваги, громадянського обов'язку.

Сутність національної свідомості й самосвідомості та її розвиток як необхідної умови процесу громадянського становлення особистості детермінується комплексом якостей особистості-громадянина.

Визначення основних напрямів та цілей виховання громадянської свідомості та самосвідомості особистості передбачає орієнтацію на певну *модель зрілої особистості-громадянина* (Боришевський М.Й. [2]), що є цілісною, відносно завершеною системою цінностей, ціннісних орієнтацій, що характеризують громадянськість людини загалом та громадянську свідомість і самосвідомість зокрема.

### *Еталонна модель особистості-громадянина*

*Моральні цінності.* Втілюються у найрізноманітніших проявах активності й самоактивності людини, спрямованих на утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, взаємоповаги, власної гідності, відповідальності, принциповості. Моральні цінності виявляються також в активній протидії, непримиренному ставленні людини до фальші, цинізму, лицемірства, підлабузництва, лінощів і неробства та пов'язаного з цим паразитичного існування, утриманства.

*Громадянські цінності.* Свідомість та самосвідомість людини, що знаходиться на високому рівні свого особистісного, громадянського розвитку, входять такі громадянські цінності як патріотизм, що є виявом самовідданої любові до рідної землі, її народу, держави. Вболівання за долю Вітчизни. Потреба віддавати усі свої сили, талант служінню співвітчизникам. Почуття відповідальності за сучасне і майбутнє нації, держави як реальний вияв громадянського обов'язку.

Значне місце тут посідають такі громадянські цінності, як інтерес до історії рідного краю, його минулого. Прагнення збагнути як величні, героїчні етапи в історії Батьківщини, так і причини періодів трагічних занепадів, страждань народу. Шана до видатних людей, героїв нації, які жертовно служили народові, збагачували його культуру, науку, примножуючи внесок Вітчизни у скарбницю світової цивілізації. Діяльна участь у збереженні й примноженні традицій народу, його культури, мистецтва, науки.

З ними тісно пов'язані також такі громадянські цінності як розвинена національна свідомість й самосвідомість, що є важливою складовою цілісної системи духовності людини, та проникає в усі сфери її життєдіяльності. Прагнення до ідентифікації зі своїм етносом, нацією. Національна гідність у поєднанні з шаною до всіх етносів, які є патріотами, і як громадяни самовіддано служать Батьківщині. Усвідомлення етносу, нації як носіїв неповторного, своєрідного, що має неоціненне значення у системі загальнолюдських цінностей, у збагаченні людства, примноженні його духовних і матеріальних

цінностей.

Суттєве місце у підсистемі громадянських цінностей посідають правові цінності. Правова вихованість, законослухняність, володіння правовою культурою, свідоме й відповідальне ставлення до прав і обов'язків громадян у відповідності з державним законодавством – цінності, поза якими важко уявити особистість, громадянина, члена будь-якої національної спільноти, держави. Правова вихованість людини передбачає не тільки невідступне дотримання законів держави, але й активну протидію правовому нігілізму, активний захист Конституції, державних символів від будь-яких посягань з боку несвідомих членів суспільства – громадян держави або ж іноземних осіб.

Чи не найважливіше значення у підсистемі громадянських цінностей має глибоке усвідомлення особистістю виняткової ролі у житті людей *мови*, у якій на генетичному рівні втілюється творча сила народного духу, помисли народу, його сподівання, віра й воля.

*Світоглядні цінності.* Світоглядні цінності належать до, так би мовити, трансцендентних орієнтацій людини. Вони допомагають людині виходити за межі своєї земної буденності й оцінювати себе, свої теперішні діяння, свій спосіб життя з позицій вічних цінностей. Навіщо я живу? Що залишу я для людей після себе? Чи не зникну я безслідно, коли скінчиться земне моє життя?

Таке поєднання за певних умов виховання, що базується на гуманістичних, моральних засадах, стає для особистості невичерпним джерелом активності й самоактивності. Воно допомагає збагнути сенс життя у його зв'язку з вічністю, актуалізує потребу самовдосконалення та творення себе задля досягнення найвищої, достойної гідності Людини мети – служити людям, Вітчизні і знаходити в цьому справжнє людське щастя.

*Екологічні цінності.* Знаходять свій вияв у ставленні людини до навколишнього природного середовища. Якщо кілька десятиліть тому про екологію майже не згадувалось, то в наш час це чи не найзлободенніша проблема, байдужість до якої може мати катастрофічні наслідки для всього живого на земній кулі, для людської цивілізації взагалі. Тому екологічна

вихованість людини є однією з найбільш вагомих, найбільш актуальних особистісних цінностей. Екологічна вихованість репрезентується у глибокому усвідомленні неоціненого значення навколишнього природного середовища у житті людини, у бережливому ставленні до природи, у розвиненій, дієвій потребі захищати її від нерозумних і небезпечних втручань в об'єктивні закономірності її життя. З огляду на це неважко зрозуміти, у якому тісному взаємозв'язку і взаємовпливі знаходяться екологічні ціннісні орієнтації людини з іншими її цінностями, передусім з такими, як моральні, громадянські, світоглядні та естетичні.

*Естетичні цінності.* Естетична вихованість, розвиненість естетичних смаків, уподобань, уміння відрізнити справжню, благородну красу від дешевих імітацій, вульгарності - завжди розглядалась як важлива характеристика людини, що свідчить про її інтелігентність, високу духовність. Людина, якій притаманне тонке відчуття прекрасного, що знаходить своє втілення не лише у творах літератури і мистецтва, але й у будь-якій сфері людської життєдіяльності, здатна не тільки насолоджуватися прекрасним, але й активно творити його. Символічним і водночас реалістичним є загальновідомий вислів: "Краса рятує світ". І справді, якщо розуміти прекрасне не у вузькому смислі, а у широкому життєвому контексті, у зв'язку прекрасного як винятково важливої цінності в органічній єдності з іншими людськими цінностями, духовними чеснотами, то правдивість наведеного висловлення виглядає незаперечною. Естетична вихованість як одна з духовних цінностей особистості є особливо актуальною в наш час – час пошуку принципово нових орієнтирів у формуванні особистості.

*Інтелектуальні цінності.* На перший погляд може здатися, що інтелектуальні цінності взагалі не мають відношення до духовності. Зрозуміло, що здатність людини логічно мислити, успішно здійснювати найскладніші розумові операції та інші, подібні до цих, інтелектуальні характеристики й справді не завжди безпосередньо стосуються духовності людини. Є, однак, явища, події, осмислення, критичний аналіз котрих органічно пов'язаний з

духовністю. Так, неможливо навіть уявити собі духовно зрілу людину, котра була б нездатна, наприклад, до вироблення власних політичних поглядів, на віру сприймала б сумнівного гатунку всякі офіційні політичні “кодекси”, “версії”, що досить часто витворюються шляхом містифікації чи прямої фальсифікації історичних фактів, подій.

*Валеологічні цінності.* Знаходять свій вияв у серйозному, відповідальному ставленні людини до свого фізичного та психічного здоров'я.

Людина – довершене творіння природи й суспільства. Її фізичні й психічні можливості майже безмежні. Валеологічні цінності мають тісний зв'язок з усіма іншими духовними цінностями. Неважко переконатися в тому, що дуже часто високою валеологічною культурою відзначаються люди, у яких чітко визначені життєві плани, реалізація яких постійно вимагає значного фізичного і психічного напруження, волі, наполегливого додання в собі певних вад, постійного фізичного й духовного самовдосконалення.

Процес формування громадянської свідомості та самосвідомості характеризується *віковими особливостями та сенситивними періодами розвитку.*

Психологічні особливості *молодшого шкільного віку* роблять його сензитивним до розвитку моральної свідомості, оскільки у дітей цього віку вираженою є соціальна спрямованість та орієнтація засвоєння на суспільних функцій людей.

Ознайомлення з системою доступних молодшим школярам суспільно-політичних понять, громадянських цінностей відбувається на основі вивчення творів дитячої художньої літератури, узагальнення життєвих спостережень. Елементарні цінності, розуміння яких на емоційно-образному рівні доступне дітям цього віку, - це: життя, здоров'я, щастя, батьківщина, природа, рідна мова. Обговорення моральних ситуацій, доступних молодшим школярам ситуацій громадянського вибору здатне розширити їх знання про суспільні громадянські цінності – такі, як працьовитість, справедливість, гуманізм.

Джерел розвитку понятійного мислення молодших школярів є також історична пам'ять народу, втілена у літературних, художніх, музичних творах, народних звичаях та обрядах. В усній народній творчості, у казках і обрядах знайшли відображення уявлення наших предків про природу, Бога, людину, людські стосунки; про моральні категорії - добро і зло, правду і кривду.

Саме ознайомлення дітей із світоглядом, цінностями українського народу, що склалися протягом віків, стає основою для їх подальшого формування як громадян своєї країни, які усвідомлюють особливості її суспільно-історичного розвитку, шанують національні традиції, цінують рідну мову. Народні звичаї, традиції завдяки своїй яскравості, образності викликають жвавий інтерес у дітей, розширюють пізнавальну сферу, відіграючи важливу роль у розумовому розвитку школярів, у формуванні понять, що складають зміст громадянськості.

*Підлітковий вік* є якісно новим етапом у розумовому розвитку особистості, що стає визначальним і для розвитку інших аспектів, насамперед, сфери самосвідомості та саморегуляції. З 11-12 років зароджується характерне для підлітків та юнацтва рефлексивне мислення.

Загальний розумовий розвиток підлітка зумовлює й розширення усвідомлюваної ним системи суспільно-політичних понять: батьківщина, громадянин, громадянство, держава, етнос, нація, національність, державна мова, рідна мова. Поглиблюється й розуміння учнями понять, в яких відображені характеристики громадянськості особистості: патріотизм, відповідальність, громадянський обов'язок.

У підлітковому віці стає також актуальним формування вмінь самоконтролю. Провідні потреби підлітка, серед яких найважливішою є потреба в особистісному спілкуванні у процесі різних видів діяльності, намагання долучитися до світу дорослих і самоутвердитися в ньому, зумовлюють зростання значущості деяких явищ суспільного життя, що сприяє розширенню обсягу понять, поглибленню їх змісту, розумінню сутності. Всі ці фактори сприяють тому, що знання про моральні та громадянські норми і



цінності реально стають регуляторами поведінки підлітків, механізмом їх самоконтролю.

Підліткові доступне усвідомлення системи громадянських цінностей на якісно новому (порівняно із молодшим школярем) рівні, що виступає основою формування його громадянської свідомості та самосвідомості. Зокрема, цілком зрозумілою для підлітків є цінність та багатозначність культурно-історичних надбань української нації; їм доступне усвідомлення значення української мови як національною цінності, що виступає важливим засобом ідентифікації української нації; як культурної цінності (мова є засобом втілення багатьох художніх, літературних пам'яток); як історичної цінності (мова у контексті становлення та розвитку української нації, української держави). Підлітки усвідомлюють значення права як норми повсякденного життя і як громадянської цінності.

Характерне для підліткового віку зростання значущості спілкування, зумовлює підвищення інтересу до явищ суспільного і суспільно-політичного життя. Суспільствознавчі предмети дають можливість ознайомлення із такими важливими поняттями як держава, нація, національність, суспільство; із структурою та функціями суспільно-політичних інституцій.

Розуміння екологічних, валеологічних, естетичних та інших суспільних громадянських цінностей також є цілком доступним підліткам. Вони здатні усвідомити значення природи, природних ресурсів країни як основи життєдіяльності людей і необхідність бережливого ставлення до природи, активної діяльності з охорони довкілля.

В юнацькому віці відбувається поглиблення системи суспільно-політичних понять, що складають основу громадянської свідомості та самосвідомості: батьківщина, громадянин, громадянство, держава, етнос, нація, національність, державна мова, рідна мова. Більш усвідомленим та особисто-віднесеним стає розуміння понять, в яких відображені характеристики громадянськості особистості: патріотизм, відповідальність, громадянський обов'язок. Розвиток вміння категоризації та об'єктивації спостережень

суспільно-політичних явищ і процесів забезпечує здатність не просто сприймати на віру те, що скаже дорослий, вчитель, а самостійно дошукатися відповіді на складні запитання, використовуючи різні джерела інформації – пресу, телебачення, інтернет, думки інших референтних осіб, аналізуючи та узгоджуючи окремі факти та оцінки, виробляючи власну позицію.

У період юності значно ускладнюється громадянський аспект самосвідомості: уявлення про себе як громадянина своєї держави і пов'язані з цим уявлення про свої права і обов'язки, оцінка власних вчинків, рис характеру з точки зору системи суспільних і особистих громадянських цінностей.

Осмислення екзистенційних цінностей (життя, свобода, істина, справедливість) в юнацькому віці – необхідна сходинка на шляху особистісного розвитку людини, що детермінована потребою у концептуалізації уявлень, власного внутрішнього світу та пошуку ідентичності.

## **2. Моральна цілісність особистості-громадянина: шляхи становлення.**

Моральність – історично сформована сукупність принципів, норм, які зумовлюють ставлення людей один до одного, до праці, держави, суспільства. Загальні риси моральності особистості виявляються у її ставленні до основних принципів суспільної і індивідуальної моральної свідомості людини, виступаючи реально у формі служіння суспільним інтересам та виконанні свого громадянського обов'язку. У морально розвиненої людини відсутні розбіжності між її переконаннями і поведінкою, думками та вчинками, словом і ділом. Показником моральності є внутрішня цілісність та узгодженість всієї системи розуміння людиною добра і зла, сенсу життя та ідеалу, щастя і почуття власної гідності, совісті і справедливості, честі і відповідальності, єдності моральних якостей, що знаходить своє втілення в діяльності і поведінці особистості. Як зазначав Г.С. Костюк, – моральні якості особистості зароджуються в її діях, у

яких виявляється її ставлення до інших людей, до своїх обов'язків, до колективу. Повторюючись, вони закріплюються, стають звичними, стійкими рисами характеру учня, що внутрішньо визначають його поведінку за тих чи інших життєвих обставин. Утворення моральних звичок успішно відбувається там, де має місце повторення не тільки зовнішніх форм поведінки, а й зв'язаних з ними переживань учня. Завдяки цьому ситуаційні позитивно емоціональні спонукання узагальнюються, стають стійкими мотивами його моральної поведінки. Без цього й багаторазове повторення, стимульоване суто зовнішнім примусом, може не приводити до вироблення позитивних моральних звичок. У кращому разі воно зумовлює утворення деяких гальмівних механізмів, але ці гальма виявляються нестійкими і швидко «відмовляють», як тільки зникають зовнішні стимули, що їх підтримують [3, с. 407].

Вироблення особистістю громадянських орієнтацій багато в чому залежить від її адекватних уявлень про рівень розвитку суспільства та його соціальні, політичні і моральні принципи. Такі уявлення сприяють запобіганню появи розбіжностей між системою знань і життєвим досвідом, стимулюють особистість реалізовувати моральні принципи, норми у власній поведінці. Відзначаючи своєрідність прийняття особистістю зовнішніх моральних впливів, Бодальов О.О. писав: «Сформовані у людини в минулому її досвіді ціннісні орієнтації, які виявляються в еталонах-мірках, що застосовуються нею для кожного із впливів, під які вона підпадає, завжди точно відображають стан її мотиваційно-потребової сфери, емоційних почуттів, принципів поведінки. Вони роблять сприймання нею дійсності у кожен момент її буття дуже вибіркоким, а ставлення до неї – суб'єктивним. Такою ж суб'єктивністю постійно характеризується і її поведінка. Оскільки на ній завжди лежить відбиток своєрідності оцінки морального впливу, а також всієї ситуації, пов'язаної з ним» [1, с. 61].

Розвиток і функціонування громадянської моральної свідомості здійснюється не лише в системі знань і орієнтацій, але й у переході до діяльності. Єдність свідомості і поведінки – обов'язкова умова постійного

вдосконалення моральності громадянина. Моральний розвиток особистості залежить надалі від характеру включення її в життєдіяльність суспільства, від повноти спілкування, яке складає зміст її діяльності, від тієї системи суспільних і міжособистісних взаємин, у яких існує людина. Формуючись у певних соціальних умовах, моральність особистості-громадянина втілює в собі високі суспільні інтереси, активізує свою соціальну діяльність, прилучається до свідомого втручання в справи суспільства, свідомо обираючи своє місце в ньому.

У суспільстві особистість пов'язана з відповідним ставленням до інших людей, до об'єктів природного і соціального середовища. У неї складається свідоме ставлення до дійсності, яке проходить і через її моральність. Відбите в моралі свідоме ставлення має особливий характер, де центральне місце відводиться громадянським інтересам, як провідним у суспільній свідомості. Оскільки процес розвитку суспільства завжди суперечливий і існує в боротьбі нового і старого, оскільки прогресивний розвиток завжди висуває нові вимоги до людей не лише в моральній сфері, а й у професійній діяльності, загальній культурі, в ідейно-політичному світогляді, в умінні правильно зрозуміти досягнення суспільства, вірно оцінити міжнародну обстановку, знайти шляхи і засоби для подолання недоліків – правильна моральна орієнтація у процесах, що відбуваються в суспільстві, є для особистості конче потрібною.

У розвитку держави завжди залишається така глобальна суперечність як боротьба між новим і старим. Ця суперечність особливо загострилася в наш час. А це вимагає від підростаючого покоління глибокого розуміння шляхів розвитку нового суспільства. Висока моральність громадянина виявляється не в тому, щоб оминати ці суперечності, а в тому, щоб активно їх долати, утверджуючи нове, що виходить із суспільних інтересів держави. Недостатній культурний розвиток того оточення, у якому формується особистість, і складні матеріальні та побутові обставини теж зумовлюють суперечності, які перешкоджають становленню моральності. У такій ситуації може виникати роздвоєння духовного, у тому числі морального світу особистості.

Розмірковуючи про моральний розвиток громадянина, було б неправильно зводити його до якогось окремого явища. Людина, як і все в природі і суспільстві, розвивається через суперечності. Становлення моральності теж не позбавлене багатьох з тих, котрі можуть виникати через надзвичайну складність деяких життєвих ситуацій, негативних рис характеру, міжособистісних стосунків тощо.

Моральний розвиток громадянина досягає найвищого ступеня розвитку тоді, коли моральні принципи, норми, правила поведінки і діяльності виступають у вчинках людини не лише як результат зовнішньої необхідності, а як дія внутрішньої моральної потреби. Чим тісніша єдність об'єктивного і суб'єктивного чинників, тим ширші можливості розкриваються для морального розвитку особистості. При цьому цінності особистості тісно пов'язані з цінностями суспільства, держави. Система громадянських цінностей особистості, виражаючи її моральну спрямованість, є основою її поведінки [2], [4], [5].

Основою моральності громадянина є його переконання. В переконаннях пов'язані в єдине ціле знання і почуття, емоціональне та раціональне. Моральні переконання характеризуються стійким, послідовним прийняттям людьми вимог необхідного, що спонукає виконувати відповідні етичні норми. Переконання дають можливість особистості знайти потрібне рішення, правильно застосувати морально мотивовану поведінку у конкретній ситуації. Система моральних потреб і переконань є основою виховного впливу моралі на особистість.

При оцінці етичних знань як структурного компоненту моральних переконань, – наголошує М.Й. Боришевський, – важливо встановити, наскільки людина здатна застосовувати ці знання при аналізі конкретних моральних ситуацій, якою мірою вона спроможна класифікувати їх і порівнювати з відповідними моральними категоріями. Уміння аналізувати вчинок, оцінювати його з позицій глибоко усвідомлюваних етичних норм становить важливий і необхідний психологічний фактор, який значною мірою вона спроможна

класифікувати їх і порівнювати з відповідними моральними категоріями. Уміння аналізувати вчинок, оцінювати його з позицій глибоко усвідомлених етичних норм становить важливий і необхідний психологічний фактор, який значною мірою, зумовлює процес формування моральних переконань як стійкого утворення в моральній свідомості особистості [2, с. 20].

У процесі розвитку особистості можливі суперечності між суспільними та індивідуальними моральними цінностями. Сприймання людиною суспільних моральних цінностей і їх перетворення в ефективні регулятори поведінки відбувається під впливом індивідуально-особистісної корекції. Кожна особистість на основі суспільних моральних цінностей свідомо чи несвідомо створює для себе свою особливу систему індивідуальних моральних цінностей, що є своєрідною модифікацією суспільних цінностей. Індивідуалізація моральних цінностей зовсім не свідчить про якісь обов'язкові суперечності з цінностями громадянської моральної свідомості. Але вона пов'язана із ступенем цілісного розвитку особистості, тобто інколи при переході цінностей суспільства на рівень особистості порушується ієрархія цінностей. Першочергові для суспільства цінності втрачають в ієрархії особистісних цінностей таке значення, а на їх місце висуваються інші.

У моральному становленні людини можуть мати місце і моменти нерівномірного розвитку самих моральних цінностей: моральних потреб, категорій, норм, мотивів тощо. У моральній свідомості цілком можлива деяка нерівномірність розвитку таких, наприклад, моральних якостей, які пов'язані з поняттями громадянського обов'язку, честі, совісті, чесності, справедливості, лицемірства, підлабузництва тощо. Подібні суперечності можуть виникати між моральними потребами і мотивами, а значить і в поведінці особистості. Всі ці процеси зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними, особистісними факторами. Вони можуть визначатися місцем людини в суспільстві.

Цілісний розвиток такої складової моральної свідомості як система категорій, принципів і норм передбачає своєю головною метою закріплення у свідомості особистості органічно єдиної моральної орієнтації, яка не допускала

б подвійної моралі. Об'єднуватись в цілісну систему моральної свідомості особистості не можуть такі, наприклад, протилежні за суттю компоненти як працелюбство і розкрадання державного майна, інтернаціоналізм та націоналізм тощо. У свідомості морально цілісної особистості почуття перебувають в органічному взаємозв'язку з її раціональним життям, виступаючи як сплав розуму та почуттів, який виражає стійкість переконань особистості, оскільки саме в єдності почуттів і розуму виявляється глибока переконаність особистості, надійність її моральних принципів. Свідоме ставлення громадянина на основі власних переконань до моральних ідеалів, норм, принципів дозволяє їй свідомо контролювати власні почуття, емоційні, психічні переживання. В свою чергу, розвиваючись, моральні почуття сприяють зростанню свідомого ставлення людини до морального вибору, допомагають їй виробити моральні принципи та ідеали, активну громадянську позицію.

Єдність раціонального і емоційного не виключає суперечності між ними. В моральному досвіді громадянина може виявитись більш розвиненим або раціональний компонент, або, навпаки, почуттєвий. Так, може статися, що під впливом суспільного виховання в особистості інтенсивно розвиваються передові погляди на життя, а її почуття, не встигаючи за інтелектом, здатні гальмувати розвиток переконань. Тоді виникають суперечності між свідомістю і моральними почуттями.

Таким чином, науковий підхід до проблеми моральності громадянина передбачає аналіз всебічного розвитку моральної свідомості людини, єдність і взаємовідповідність моральних переконань, мотивів, почуттів, вчинків та поведінки, вдосконалення моральних взаємовідносин та досягнення гармонійності суспільних і особистих інтересів. Формування усіх компонентів моральної спрямованості громадянина неминуче переростає у дієвість його моральних переконань, а отже і в поведінку. Цілісна громадянська свідомість являє собою синтез моральних знань, поглядів, моральних почуттів, переконань і моральних мотивів, які знаходять своє відображення в діяльності людей.

### **3. Психолого-педагогічні рекомендації щодо формування громадянських цінностей у сім'ї.**

Виховання громадянина – одна з найважливіших проблем сім'ї і школи. Але воно не може відбутись без досягнення високого рівня соціальної і духовної культури самої особистості, тобто культури її суспільних відносин – до природи, суспільства, до інших людей і до самої себе як суспільної істоти. Костюк Г.С. зазначав: «Розвиток індивіда – це зміни, яких зазнає істота, що розвивається. Однак не всякі зміни є розвитком. Останній являє собою низку внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, які характеризують рух людської істоти від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності» [3, с.135].

Громадянський розвиток особистості досягає найвищого рівня тоді, коли моральні принципи, норми. Правила поведінки і діяльності виступають у вчинках людини не лише як результат зовнішньої необхідності, а як дія внутрішньої суб'єктивно значущої моральної потреби. Чим тісніша єдність об'єктивного і суб'єктивного чинників, тим ширші можливості розкриваються для розвитку особистості. Однією із суттєвих передумов успішного розв'язання цих важливих завдань є створення і застосування адекватних засобів для формування громадянських цінностей. З'ясування педагогічного потенціалу сім'ї дозволяє окреслити в узагальненій формі наступні висновки стосовно головних напрямків, завдань виховної діяльності школи та батьків. Ці завдання полягають у:

- поєднанні морального виховання з ідейно-політичним і трудовим; вихованні поваги до Конституції України, Герба, Прапора, Гімну; у виробленні активної громадянської позиції, свідомого ставлення до громадянського обов'язку, єдності слова і діла;

- вихованні патріотизму як любові до Батьківщини, інтересу до історії свого народу, його традицій, культури; готовності до захисту кордонів України;



– вихованні гуманізму, прагнення усвідомленого, шанобливого ставлення до таких рис як честь і гідність людини, справедливе та доброзичливе ставлення до людей;

– формуванні стійкої потреби у суворому дотриманні правил поведінки в школі, вдома і в громадських місцях;

– сприянні усвідомленню учнями тісного взаємозв'язку зовнішньої і внутрішньої культури громадянина, виробленні потреби у постійному дотриманні правил культури поведінки і спілкування, культури мовлення і зовнішнього вигляду;

– виробленні в дітей здатності усвідомлювати активну роль особистості в її самовдосконаленні і самовихованні, в умінні виявляти рішучість і наполегливість у подоланні труднощів, готовності і вмінні займатися моральним самовихованням;

– розвитку доброзичливих стосунків між хлопцями та дівчатами, бережливого ставлення до юнацької дружби, здатності усвідомлювати високий сенс ідеалу сім'ї;

– вихованні непримиренного ставлення до розпусти, аморальних вчинків, до порушень норм і правил поведінки в суспільстві, у виробленні готовності боротися зі злом, байдужістю і черствістю, егоїзмом та індивідуалізмом.

Щоденна, наполеглива праця по реалізації зазначених стратегічних напрямів та завдань виховної діяльності, безумовно, забезпечить помітні успіхи у формуванні у дітей їх громадянської свідомості та самосвідомості, що базуватиметься на міцних моральних підвалинах.

Особливості виховної роботи у молодших класах можна конкретизувати таким чином. Знайомлячись із суспільним життям, учні набувають початкових уявлень про Батьківщину, Конституцію, Герб та Прапор, дізнаються про видатних діячів України та про найвпливовіші події країни, набувають досвіду громадської роботи, вчаться сумлінно виконувати перші громадські доручення (участь у громадсько-корисній праці, самообслуговування, збереження і економія шкільного майна).

Вивчають і виконують Правила для учнів, вчаться дотримуватись моральних принципів і правил, беруть участь у бесідах на моральні теми. Дістають перші уявлення про гуманні взаємини людей, читають і обговорюють літературу про доброзичливість, справедливість тощо. Намагаються доброзичливо ставитись до людей, справедливо оцінювати свої вчинки та вчинки товаришів, надавати посильну допомогу ветеранам, батькам, молодшим братам і сестрам. Молодші школярі засвоюють позитивний досвід дружніх стосунків, навчаються спілкуватися, допомагати один одному, дістають початкові уявлення про моральні взаємини у сім'ї. Вчаться не бути байдужими до поганих вчинків товаришів, брати посильну участь в удосконаленні дійсності. Дізнаються про рідний край, його історію, зустрічаються з ветеранами війни та праці, проводять екскурсії, беруть участь у святах з нагоди визначних подій нашого народу.

Основні особливості виховної роботи у підлітковому віці передбачають ознайомлення дітей з конкретними прикладами високоморальних взаємин людей. Школярі розширюють свої знання про Батьківщину, знайомляться з найважливішими фактами та подіями в історії України, дізнаються про традиції народу, беруть участь у суспільно-корисній праці. З'ясовують на уроках, у бесідах і диспутах зміст таких понять як громадянський обов'язок перед Батьківщиною, активна життєва позиція тощо. Засвоюють основні принципи гуманізму, удосконалюють своє уявлення про добро і зло, мужність і благородство, формують моральний ідеал. Поглиблюють уявлення про єдність зовнішньої і внутрішньої культури поведінки. Закріплюють навички ввічливого поводження з молодшими і старшими, навчають малюків правилам культурної поведінки. Розширюють та закріплюють позитивний досвід спілкування між хлопчиками та дівчатками, допомагають товаришам уникати недоліків у поведінці, вчаться самокритичності, об'єктивності в оцінці заслуг і недоліків товаришів та своїх власних.

Підлітки дістають перші уявлення про прийоми самовиховання і самовдосконалення. Мобілізують свої вольові зусилля на подолання труднощів

в оволодінні знаннями, навичками громадської роботи. Виступають на захист справедливості, відвертають товаришів від негідних дій та вчинків, вчаться приймати самостійні рішення в складних ситуаціях та громадській роботі.

Основне новоутворення у юнацькому віці становить особистісне і професійне самовизначення. Старшокласники систематично знайомляться з періодичною пресою, радіо-і телепередачами, що відображають найважливіші проблеми громадсько-політичного життя України. Своєчасно відгукуються на події, які відбуваються у світі. Оперативно організують наочну політичну інформацію в школі, випускають стінні газети, у період підготовки до виборів допомагають виборчим комісіям та агітаторам, читають доповіді в школі, виступають перед батьками. Здійснюють походи, поїздки, екскурсії по визначних та історичних місцях, рідному краю, працюють керівниками гуртків та секцій.

У суспільно-корисній праці старшокласники виконують Правила для учнів, планують та здійснюють систему чергувань, складають графіки чергувань. Допомагають учням молодших класів в проведенні різних заходів. Разом з учителями і батьками обговорюють перспективи подальшого навчання та праці, відвідують навчальні заклади з метою профорієнтації та профконсультації.

Старшокласники засвоюють суть єдності внутрішньої та зовнішньої культури, вносять культуру та естетику в повсякденне життя, розширюють свої уявлення про естетику побуту, культуру поведінки в сім'ї, в місцях праці і відпочинку. Протягом навчання в старших класах учні розвивають і поглиблюють дружні стосунки з ровесниками, вчаться поважати дружбу і кохання, керувати своїми почуттями. Борються з фактами порушення дисципліни, з проявами несправедливості, створюють негативну громадську думку навколо випадків аморальності тощо.

Впровадження у практику виховної діяльності зазначених заходів сприятиме тому, що громадянська свідомість учнів розвиватиметься на основі виховання у них моральності, що є необхідною умовою поступового переходу

феномену свідомості в реальний чинник, внутрішнє спонукання, в якому теоретичне знання органічно поєднується з практичною дією. Завдяки цьому громадянська свідомість та самосвідомість набирає внутрішньої спонукальної сили, забезпечуючи єдність теоретичних знань та уміння, потребу контролювати й регулювати у відповідності з цим свою діяльність та поведінку.

Однією із суттєвих передумов успішного розв'язання завдань у вихованні громадянина є створення і застосування адекватних засобів впливу з боку батьків і вчителів. Для того, щоб робота з сім'єю була ефективною, педагогу необхідно знати побутові умови, вік батьків, їх професійний статус, склад сім'ї тощо. Особливо важливу роль у громадянському вихованні дітей відіграє домашній морально-психологічний клімат. В процесі спілкування і спільної діяльності створюється відповідна система міжособистісних взаємин, цінностей, що зумовлена індивідуальними особливостями людей, їх спільними оцінками та самооцінками, ставленням до інших людей і навколишнього світу. Ця система стійка і являє собою специфічне утворення, яке і складає духовно-психологічний клімат сім'ї. Він відображає характер та рівень взаємин між подружжям і дітьми, особливості взаємного сприймання членів сім'ї, готовність реагувати відповідним чином на інших людей тощо.

Результати нашого експериментального дослідження підтверджують положення про визначальний вплив системи родинних стосунків на становлення особистості-громадянина. Однак ефективність цих стосунків залежить від уміння батьків ставати на позицію дитини, правильно визначати її психічний стан, вміти добирати адекватні виховні засоби для досягнення мети. Найбільш продуктивною виявилась система роботи з підвищення педагогічної культури батьків, що ґрунтується на поєднанні педагогічної освіти з керівництвом педагогічною самоосвітою батьків та залученні їх до активної діяльності з виховання дітей у сім'ї; поєднанні групових та індивідуальних форм роботи з батьками; на поєднанні поваги та вимогливості до батьків, опори на позитивний досвід сімейного виховання.

Психолого-педагогічна культура батьків підвищується завдяки лекторіям, батьківським зборам, індивідуальним бесідам з учителями, шкільним психологом. Тема такого спілкування може бути присвячена наступним питанням: роль сім'ї у вихованні дітей, психолого-педагогічні основи виховання дітей, зміст, основні форми, способи і методи виховання школярів у сім'ї, труднощі та помилки сімейного виховання, шляхи їх подолання. Особлива увага на заняттях, які проводяться для батьків, приділяється питанням зміцнення сім'ї та створення доцільних внутрішньосімейних стосунків, методиці виховання дітей в сім'ї та поширенню передового досвіду сімейного та суспільного виховання.

Для того, щоб громадянські цінності визначали поведінку школяра в будь-яких ситуаціях, вони мають стати його власними нормами. Саме сім'я і клас, в якому навчається дитина, можуть сприяти активному засвоєнню цих цінностей. Для вчителя і батьків надзвичайно важливим є надання відповідного морального зразка і створення умов, які сприяли б його засвоєнню. На основі засвоєних раніше духовних цінностей учні знаходять правильну лінію поведінки у знайомих, а також нових умовах, вони оволодівають навичками прийняття самостійного вибору за наявності декількох альтернатив. Подібні ситуації, що спонукають учнів осмислювати можливі лінії своєї поведінки і їх наслідки, пов'язані з самоаналізом та боротьбою мотивів, що формує у юнацтва почуття власної відповідальності за свої вчинки і дає йому необхідний у дорослому житті досвід нерегламентованої поведінки.

Опишемо методичний прийом, який можна порадити батькам і вчителям для виховання громадянських цінностей. Це - досить простий і в той же час ефективний метод переконання – етичні бесіди. Мета їх – конкретизувати етичні знання школярів і формування вмінь керуватися цими знаннями в житті.

У методичній науці існує відповідний підхід до розробки і проведення етичних бесід. Його суть полягає в тому, що кожна бесіда має включати наступні етапи :

- вивчення наявних в учнів моральних уявлень та понять з даної теми;

- аналіз спеціально дібраних прикладів, що відображають суттєві ознаки громадянських цінностей;
- виокремлення зразків моральної поведінки із навколишньої дійсності, художніх творів, преси, кінофільмів тощо;
- узагальнення, висновки, правила, що стосуються громадянських цінностей;
- подолання неправильних уявлень з метою формування необхідних етичних знань.

Велике значення для ефективності бесід має правильний добір ілюстративного матеріалу (художні твори, публіцистичні статті, проблемні ситуації тощо). Слід підбирати яскравий, емоційний матеріал, який не залишить учнів байдужими, і вони з легкістю приєднаються до обговорення актуальних питань.

При обговоренні художніх творів необхідно ставити запитання до прочитаного таким чином, щоб учні звернули увагу на взаємини героїв, порівняли ці взаємини з тими факторами, з якими вони зустрічались у своєму життєвому досвіді. Добре продумані запитання мають підводити школярів до моральних висновків. Не слід пропускати неправильні відповіді. Навпаки, подальша робота спрямовується на те, щоб відкинути неправильні уявлення.

Важливим матеріалом для бесіди можуть бути проблемні ситуації, взяті з життя сім'ї, класу чи уявні. Характерна риса цих ситуацій – наявність конфлікту, пов'язаного з вибором поведінки, коли потрібно вчинити, оперуючи однаково важливими для школяра цінностями тощо. В кінці бесіди учні самі, або за допомогою педагога, формулюють моральне правило. Воно має бути конкретне і визначати відповідну поведінку в найбільш типових ситуаціях. Учитель у своїй подальшій роботі повинен постійно поглиблювати, доповнювати засвоєні учнями моральні правила.

Ефективним методом впливу на взаємини дітей та їх батьків є соціально-психологічний тренінг.

Наведемо приклад такого заняття.

**Тема. «Громадянські цінності сім'ї».**

Завдання:

- усвідомлення старшокласниками і їх батьками громадянських цінностей та їх ролі у житті сім'ї, держави;
- надання можливості учням зробити власний вибір щодо цінностей;
- об'єднання у групу дітей і їх батьків з метою обговорення ролі громадянських цінностей у сімейній взаємодії;
- корекція взаємин дітей та батьків у сім'ї.

Ведучий знайомить учасників з інструкцією: «Вам пропонується список громадянських цінностей. Тепер Ви маєте розподілити слова на три колонки. До першої віднести найважливіші якості, які обов'язково мають бути присутні у особистості-громадянина, до другої – ті, які можуть бути присутні, але не обов'язково, до третьої – ті, які можуть бути відсутні».

Список цінностей: національна свідомість; історична пам'ять; усвідомлення належності до національної спільноти; оволодіння національною культурою і спадщиною свого народу; вміння керуватися духовно-естетичними принципами у власній поведінці; потреба опановувати політичні знання; уміння об'єктивно оцінювати події громадсько-політичного життя в країні і за кордоном; уміння діяти у відповідності з власними переконаннями; потреба брати участь в житті країни; негативне ставлення до нав'язування іншому власних думок, оцінок, поглядів; стійкі патріотичні почуття, дієва налаштованість на реальні справи, в яких реалізується почуття громадянського обов'язку; прагнення розвивати пізнавальні інтереси, здібності і творчу активність при опануванні знань; уміння самостійно здобувати знання, постійно знайомитися з найновішими досягненнями науки і техніки; готовність до практичного застосування вмінь та знань; виховання творчого ставлення до праці, підготовка до свідомого вибору професії; формування правосвідомості й виховання громадянської відповідальності тощо.

Обговорення:

- До яких висновків Ви дійшли при рангуванні цінностей?
- Чи вплинула ця вправа на Ваше розуміння ролі громадянських цінностей у житті сім'ї та у власному житті?
- Які можливості цього методу Ви будете використовувати для поліпшення сімейних стосунків?

Як бачимо, в основі соціально-психологічного тренінгу лежить не пасивне засвоєння громадянських цінностей, а оволодіння ними і формування відповідних соціальних настановлень в активній формі, тобто в ході спеціально розроблених активних дій. Існують різні види соціально-психологічних тренінгів. Серед них можна виокремити такі як групове обговорення соціально-психологічної ситуації і соціально-рольові ігри. Характер кожного виду соціально-психологічного тренінгу багато в чому залежить від конкретних завдань і того контингенту, на який він розрахований. Одна з основних особливостей соціально-психологічного тренінгу полягає в тому, що він завжди носить груповий характер, де вся увага зосереджується на міжособистісній взаємодії. Ймовірно, що при соціально-психологічному тренінгу слід мати на увазі два аспекти:

1) формування позитивних настановлень на оволодіння й використання соціально-психологічних знань в практичній діяльності;

2) вироблення відповідних умінь і навичок доцільної ситуативно-рольової поведінки, які мають бути усвідомлені членами взаємодії, відповідати їх соціальним настановленням.

Ситуативно-рольова гра дорослих та дітей створює сприятливі умови для активізації творчих сил учасників тренінгу. У ній школярі не бояться помилитись при пошуку рішень, оскільки це не призведе до практичних негативних наслідків. Творчі можливості, наявні у ситуативно-рольовій грі, важливі в психологічному плані ще й тому, що самостійна участь в пошуку і прийнятті відповідних рішень роблять їх більш вагомими для учасників тренінгу, ніж рішення і оцінки, що нав'язуються їм ззовні. Тут, очевидно, має



місце та обставина, що людина більше довіряє своєму власному досвіду, насамперед, досвіду осмисленому, а тому і зрозумілому.

Одна з переваг ситуативно-рольової гри як активного методу соціально-психологічної підготовки полягає в тому, що у ній можна умовно виокремити необхідні для тренінгу соціальні ролі і завдяки ігровій формі викликати у них емоційні переживання. Це, в свою чергу, сприятиме формуванню і закріпленню відповідних настановлень, умінь та навичок поведінки, необхідних для успішного виконання соціальної ролі.

Індивідуальні особливості особистості ще більш яскраво виявляються в міжособистісних ролях, які, на відміну від соціальних ролей, визначаються місцем індивіда в системі міжособистісних взаємин, зокрема в сім'ї. Ситуативно-рольова гра створює можливість для учасників тренінгу продемонструвати і побачити в концентрованій формі за незначний проміжок часу різноманітні виконання однієї і тієї ролі досліджуваними, порівняти і зіставити їх з власною поведінкою у даній ролі не лише в грі, а й в реальному житті.

Ще один активний метод, який можна використовувати в роботі з батьками і учнями, це – дискусія. В результаті інтелектуального і емоційного обміну думками між партнерами стає можливим досягнення згоди (чи незгоди) одного учасника діалогу з висловлюваннями інших партнерів. Слід мати на увазі: чим більше розбіжностей у думках, тим більше часу і зусиль необхідно для їх узгодження і інтеграції і тим більша вірогідність, що дискусія буде продуктивною. Такі зміни можливі тільки в атмосфері довіри, відкритості і щирості.

Підготовка дискусії вимагає планування наступних її етапів:

- визначення мети дискусії;
- вибір теми, підготовка основних питань, які можуть бути розглянуті;
- відбір учасників дискусії;
- вибір часу і місця обговорення.

Основні психолого-педагогічні завдання при проведенні дискусії:

- 1) забезпечення взаєморозуміння між учасниками;
- 2) підтримка активності учасників;
- 3) підтримка атмосфери поваги до чужої думки;
- 4) керування ходом дискусії з метою досягнення наміченої мети.

Практика показує, готовність спілкуватися властива людям відвертим, які відчувають велику потребу взаємодіяти з іншими. Вони схильні бути гнучкими і більш адаптованими; вони об'єктивно оцінюють реалії міжособистісних ситуацій, в які потрапляють, що є першим кроком на шляху до здійснення заміни реальної поведінки на більш ефективну.

Сім'я відіграє вирішальну роль у формуванні цінностей її членів, не виключаючи впливу самого індивіда на власний розвиток і поведінку. Вся система цінностей, настановлень, потреб та мотивів сім'ї орієнтована на реальні можливості її життєдіяльності, і багато в чому визначається умовами життя. Провідне місце серед таких умов займають сімейні взаєностосунки, що детерміновані характером батьківських позицій, почуттів, ставлень, сімейних настановлень та очікувань. Формування особистості здійснюється за допомогою навчання і виховання, єдиного процесу, який впливає на розвиток інтелектуального рівня суспільства, ступінь його духовної зрілості та культури.

Отже, формування громадянських почуттів вимагає від особистості значних зусиль, і найважливішим критерієм їх розвитку має стати міра погодженості між способом життя сім'ї та нормативно-ціннісною моделлю суспільства. Взаємодія з батьками набуває вирішального значення в підлітковому і юнацькому віці, бо саме цей період відзначається великою кількістю позитивних проявів: більш різноманітними та змістовними стають взаємини з ровесниками і дорослими, істотно змінюється ставлення до себе, до інших, до суспільства загалом.

Як засвідчили результати нашого дослідження, діапазон системи громадянських цінностей школярів може бути значно ширшим, ніж обсяг загальноприйнятих цінностей конкретної сім'ї. Великого значення для учнів та

їх батьків набувають цінності, пов'язані з соціальним статусом сім'ї: освітою, професією, загальним культурним рівнем членів родини, а також з економічним становищем і, нарешті, цінності, які пов'язані з відпочинком та дозвіллям сім'ї. Громадянські цінності сім'ї залежать від характеру включення її членів у життєдіяльність суспільства, від повноти спілкування, яке складає зміст діяльності школярів та їх батьків, від тієї системи суспільних і міжособистісних взаємин, у яких існує людина.

Впровадження у виховну практику розроблених нами формувальних заходів сприяє тому, що громадянська спрямованість сімейних цінностей поступово набуває внутрішньої спонукальної сили, забезпечуючи об'єднання етичних знань з уміннями контролювати й регулювати належним чином свою діяльність та поведінку, що, безумовно, є переконливим свідченням досить важливих позитивних зрушень у реальній життєдіяльності сім'ї.

### Література

1. Бодалев А.А Психология о личности / А.А. Бодалев – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 188с.
2. Боришевский М.И. Теоретические вопросы самосознания личности / М.И. Боришевский // Психологические особенности самосознания подростка . – К.: Вища школа, 1980. – С. 5-38.
3. Костюк, Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
4. Пенькова О.І. Внутрішньосімейна взаємодія і формування особистості-громадянина / О.І. Пенькова // Науковий часопис НПП ім. М.П. Драгоманова, серія № 12. Психологічні науки. Зб. Наук. праць НПП ім. М.П. Драгоманова, 2006. – № 10 (34). С. 23-28.
5. Сердюк, Л. З. Психологічні особливості ціннісних орієнтацій студентської молоді / Л. З. Сердюк // Освіта регіону. – №2, 2012. – К.:Університет «Україна». – С.311-317.